

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.05.17-25>

УДК 821.161.2: 82-9: «178»

Марія Грація БАРТОЛІНІ, PhD, доцент,
Міланський університет
Piazza Sant'Alessandro 1, 20123 Milan (Italy)
e-mail: maria.bartolini@unimi.it
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-8181-5364>

ПРО МОГИЛЯНСЬКИЙ ПІДТЕКСТ У ДІАЛОЗІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ «БРАНЬ АРХИСТРАТИГА МИХАИЛА СО САТАНОЮ»

*Досліджується єдиний випадок, коли у творчості українського філософа Григорія Сковороди наявне текстове запозичення із двох авторів, що належали до його *alma mater*, — Варлаама Лящевського та Теофана Прокоповича. У корпусі діалогів цього автора майже цілковито відсутні прямі цитати із сучасників. Тож у статті з'ясовано особливі семантичні конотації, що їх має цей могилянський підтекст, висвітлено проблеми, які він породжує, і міру, до якої ці вставки дають нам змогу глибше зрозуміти зв'язок Сковороди з роками його навчання в Києві.*

Ключові слова: Григорій Сковорода, Києво-Могилянська академія, Теофан Прокопович, Варлаам Лящевський.

Проблема ролі, що її відігравало київське середовище в культурному становленні Григорія Сковороди, стикається з історіографічним міфом, який змальовує українського філософа як самотню, віддалену від сучасників особу. Критична позиція, яка схильна деконтекстуалізувати постать Сковороди, перебільшуючи його культурну незалежність від власного часу, невіддільна від упередженої думки про

Цитування: *Бартоліні М. Г.* Про могилянський підтекст у діалозі Григорія Сковороди «Брань Архистратига Михаила со Сатаною» // Слово і Час. 2022. № 5 (725). С. 17—25. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.05.17-25>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

брак оригінальності в навчальних програмах Києво-Могилянської академії, котрі зазвичай описують як компілятивну версію викладання в польських єзуїтських колегіях. Подібні позиції, що сформувалися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. та були без вагань підтримані в радянській історіографії в 1960-ті роки, апіорно виключають будь-яку спробу проаналізувати період становлення Сковороди, переоцінюючи суб'єктивний чинник індивідуального натхнення супроти об'єктивного факту впливу середовища [2, 55—56; 3, 176—177].

У цій статті розглянуто єдиний випадок, коли у творчості письменника зустрічається текстове запозичення із двох авторів, котрі належали до його власної *alma mater*. Із цього приводу важливо наголосити на тому, що в корпусі діалогів Сковороди майже цілковито відсутні прямі цитати з доробку сучасників. Тому ми спробуємо зрозуміти особливі семантичні конотації, що їх має цей рідкісний, майже синхронний підтекст.

Казус «Брани Архистратига Михаила со Сатаною» (1783): уклін у бік Києво-Могилянської академії?

У діалозі «Брань Архистратига Михаила со Сатаною», перша редакція якого була завершена 1783 р. (розпочата вона була, дуже ймовірно, між 1780-м та 1781-м роками [8, 854; 7:2, 512]), ангельські шерехи, задіяні в есхатологічному конфлікті з бісівськими силами, співають пісню, узяту з трагікомедії Варлаама Лящевського «Гонимая церковь» [8, 848], а після завершення битви виголошують кілька рядків з епінікія, написаного Теофаном Прокоповичем на честь перемоги Петра І під Полтавою [8, 852]¹. Рядки з Прокоповича, яких усього чотирнадцять, ідуть незабаром після інших 10 рядків, приписуваних трагікомедії Лящевського і згрупованих під заголовком «Пѣснь побѣдная» [8, 851—852].

Присутність двох фрагментів із трагікомедії Лящевського в тексті «Брани Архистратига...» подвійно важлива, бо вони не лише свідчать про зв'язок між філософом і літературною творчістю його *alma mater*, а й становлять єдине джерело, з якого можна взяти інформацію про текстовий зміст цієї трагікомедії; адже її примірники не збереглися, а дата написання невідома [8, 867; 10, 76]².

В одній із приміток на полях діалогу утрачені рядки приписано Лящевському; Сковорода, згадуючи колишнього викладача грецької мови, проклинає пожежу, яка 29 лютого 1780 р. охопила бібліотеку Києво-Могилянської академії: «И сія Пѣснь из тогожде Творенія Лящевскаго. <...> О Пламень! поядшій Кіевскую Библиотеку! Такія и толикія

¹ «Сія Пѣснь взята из Трагедо-комедіи, нареченная Гонимая Церковь» [8, 848]; «Сіи Стихи суть из Побѣдня Пѣсни Теофана Прокоповича, Ректора Кіевскія Академіи, трезычнѣ воспѣвшаго Царю Петру, побѣдившему под Полтавою Градом» [8, 852].

² Імовірно, її можна датувати періодом, коли Лящевський (1704—1774) викладав грецьку та давньоєврейську мови в Києво-Могилянській академії, а отже, до 1753 р., коли він став ректором Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. Щодо дат перебування Лящевського в Києві див.: [10, 72].

манускрипти! Коликую Гибель сотворил еси?» [8, 851]. Це наводить на думку про те, що серед рукописів, знищених цією пожежею, був також твір Лящевського. До нас дійшла лише інша його «Трагедокомедія о награжденіи в сем свѣтѣ пріисканных дѣл мзды в будущей жизни вѣчной» [7: 2, 513], але важко встановити, з якого примірника черпав Сковорода, наводячи рядки із твору «Гонимая церковь».

Як свідчить авторське датування після назви, першу редакцію «Брани Архистратига...» завершено 1783 р., тобто через три роки після пожежі. Початкова присвята другові та учню Михайлові Ковалинському уточнює, що діалог розпочатий і завершений поблизу Харкова (села Бурлук та Бабаї). Але нам невідомо, чи під час його написання не відбулося поїздки до Києва, де, можливо, зберігався примірник цієї трагікомедії [8, 829].

Можна висунути різні гіпотези щодо обізнаності Сковороди із цитованою п'есою. Імовірно, автор діалогу записав рядки Лящевського ще до пожежі, а потім зберіг їх, забравши зі собою в мандри. Чи, може, мав доступ до іншого примірника рукопису, теж утраченого, який тоді зберігався в бібліотеці однієї з родин, де він іноді гостював? Не можна відкидати й припущення, що Сковорода ще студентом Академії був присутній на постановці трагікомедії, а цей період у ширшому масштабі збігається з викладацькою кар'єрою Лящевського, який, зрештою, читав лекції майбутньому філософові.

Епінікій Прокоповича не породжує таких текстологічних проблем, як трагікомедія Лящевського. Він побачив світ у липні 1709 р. («Панегирикос или слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе») у друкарні Києво-Печерської лаври церковнослов'янською, латиною і польською мовою («треязычнѣ воспѣвшаго Царю Петру») [8, 852], а відтак в ужитку було чимало його примірників, один із яких зберігався в Києво-Могилянській академії починаючи з 1761 р. [6, 460—461, 479].

Зацитовані у Сковороди рядки мають дві неістотні відмінності порівняно з оригіналом: у першому наведеному рядку (п'ятому в оригіналі) перед «О Боже всесильный» і замість «Ветейських устен слово» було додано формулу, типову для Книги псалмів: «Воспоим Господеви» (див. Пс. 67:5; 95:1; 97:1; 149:1):

*Воспоим Господеви! О Боже всесильный!
Еще наш приял еси Вопль и Плач умилный.
Еще нас не судиши в Конец отринуты!
Побѣдихом! Падесея Супостат наш лютый*
[8, 852; курсив мій. — М.-Г. Б.].

*Вѣтйских устен слово. О боже всесильный,
Еще наш приял еси вопль и плач умилный,
Еще нас не судиши в конец отринуты!
Побѣдихом! Падесея супостат наш лютый* [6, 209].

У п'ятому рядку (десятому в тексті оригіналу) слово «Антихрист» заміняє лексему «отступник», і цю зміну виправдовує один із тематичних вузлів «Брани Архистратига...» — боротьба проти Сатани [див.: 12, 98]:

И Антихрист пріял Казнь. Домашній враг велій.
Ко нам же возвратился, грядет Мир веселый.
Он безбѣдно Здравіе ведет за собою.
Нынѣ и День лучшею красен Добротою.
И Солнце силнѣйшии Лучы испущает.
И Лице краснѣйшее Цвѣт Полній являет
[8, 852; курсив мій. — М.-Г. Б.].

И отступник пріять казнь, отчества враг велий,
Ко нам же возвращенный грядет мир веселый
И безбѣдно здравие ведет, со собою.
Нынѣ и день лучшею красен добротою,
И солнце множайшая луча испущает,
И лице краснѣйшее цвѣт полный являет [6, 209].

Часткова заміна зачину формулою, яка вказує на позачуттєвого адресата цих рядків («Господеви»), гадаю, скасовує політичний смисл слів Прокоповича — включно з ототожненням між Антихристом та Іваном Мазепою, яке навряд чи могло цікавити Сковороду — і *деісторизує* зміст думок попередника, виносячи на перший план потенційні есхатологічні аспекти цитати, набагато ближчі, звісно, до загальної теми діалогу.

Є лише ще один випадок, коли Сковорода використовує рядки з Прокоповича. Ідеться про вірші «Прочь уступай, прочь», укладені 1730 р. і присвячені імператриці Анні, які завершують останній із діалогів Сковороди («Потоп зміин», 1790) [8, 975; 11, 22]. І в цьому разі теж треба відзначити наявність лексичної варіації: «печальная ночь» [6, 218] замінено на «потопная», що перегукується з назвою діалогу («Потоп зміин») та його апокаліптичною темою: «Проч уступай проч! Потопная ночь» [8, 975]. Проте в цьому випадку запозичення із Прокоповича ніяк не зазначене (цю особливість буде з'ясовано далі у статті).

У пісні, узятій із тексту «Гонимая церковь» і вставленій у «Брань Архистратига...», оповідається епізод з Об'явлення св. Івана Богослова (12:13—17), де йдеться про жінку (яку зазвичай ототожнюють із Церквою, нареченою Христа), що отримує крила, аби втекти від води, вивергнутої з пащі змія:

Кто даст мнѣ Крилѣ нынѣ? Кто даст посребренны?
Кто даст мнѣ Рама нынѣ? Кто даст восперенны?
Да лещу сквозѣ присно о Бозѣ,
От Земна Края даже до Рая
И почію.
*

Се Ехидн лютый бѣжит! Се мя достизает!
Се Челюсть Адску на мя лютѣ разверзает!
Поглотить хошет. Ядом клокошет.
Василиск дивый. Аспид питливый.
Ах увы мнѣ!
*

Вод горких Хлябы студно изблеваает Черный.
Се мрак! Се облак покры мя нынѣ Вечерній!

Увы мнѣ нынѣ! Увы единѣ!
Гонит всѣм Адом мене со Чадом.
Нѣсть мнѣ Мира.
<...>
Боже! ты призри на мя с Высоты святых.
И приклонися Странной на Слезы ми сія.
Даждь Крѣпость Силы, бы не сдоѣбли Твоей Рабынѣ уста змиины
Ах! О! Боже!

*

Кто даст мнѣ Крила нынѣ? Кто даст Голубины?
Да выспрѣ парю от сея Адскія Глубины... [8, 848—849]³.

Інші десять рядків із трагікомедії Лящевського — після яких Сковорода поміщає, за порядком, вільний переказ Псалма 143 (рядки 9—15)⁴ і рядки з епінікія Прокоповича — натякають на зміст епінікія і закликають оспівати перемогу Господа над ворогами, проголошуючи тріумф ангельських сил над бісівськими та завершення духовної битви, на чому базується цілий діалог:

Пой и воспой! Коль Благ Бог твой!
Скор Рукою, за тобою,
В День Брани твоея стати
Враги твоя Супостаты,
Погоняй, Поборяй.
День и Вечерь пой. Нощ и Утро пой.
Коль Десница прославися!
Коль Мессія возвысися!
Во Побѣдѣ дивных. На Хребтѣ Противных [8, 851—852].

Вставляючи рядки із трагікомедії Лящевського та епінікія Прокоповича в текст діалогу «Брань Архистратига...», Сковорода лише вносив певні незначні семантичні корективи (переважно лексичні варіації, які, звісно, можна встановити лише щодо епінікія) у запозичений матеріал, чий зміст суголосний із деякими центральними темами його власного діалогу (боротьба в есхатологічній площині; духовна перемога). Український філософ не вперше застосовував цитати та парафрази інших текстів, і з цього погляду тут немає нічого особливого.

Натомість неабиякий інтерес становлять паратекстуальні матеріали. До всіх трьох цитат долучено по примітці, у якій наведено такі відомості: 1. автор цитованого уривка; 2. належність авторів до киево-могилянського контексту: Лящевський указаний як колишній викладач грецької та дав-

³ Див. відповідний уривок з Йоана (Об. 12:13—17): «И егда виде змий, яко низложен бысть на землю, гоняше жену, яже роди мужеска. И дана быша жене два крила орла великаго, да парит в пустыню в место свое, идеже препитана быше ту время и времен и пол време, от лица змиина. И испусти змий за женою из уст своих воду яко реку, да ю в реце потопит. И поможе земля жене, и отверзе земля уста своя, и пожре реку, юже изведе змий от уст своих» [1].

⁴ «Сіє сам я на туюжде Мелодію сличил из Давидовы Пѣсни 143-я, стих 9: “Боже, Пѣснь нову воспою тебѣ, во Фулт[ири] Десятостр[уннѣм], дающему Сп[асеніє] Царям”» [8, 852].

ньоєврейської мов у Сковороди («учившаго в Києвѣ и Богословію с Еврейским и Еллинским Языком»), а Прокопович — як колишній ректор Академії («Ректор[а] Київскія Академіи»); 3. інформація про пожежу в бібліотеці, без дати (1780), можливо через хронологічну близькість події до часу написання діалогу [8, 848, 851, 852].

Якщо зіставити ці примітки з авторськими звичаями українського філософа, то наявність пояснювального апарату на полях тексту, безперечно, аномальна: Сковорода майже ніколи не з'ясовував своїх джерел, а коли й робив це, то завжди дуже лаконічно, а то й відверто неточно. Але в цьому випадку наведено чимало інформації, яка до того ж уся зосереджена навколо Києво-Могилянської академії та її нещасливої долі. Із цього приводу слід також наголосити на тому, що на момент написання діалогу і Лящевський, і Прокопович сприймалися крізь призму їхньої пізнішої «московської» кар'єри, і Сковорода міг указати на досягнення старших земляків у післямогилянські роки, щоб описати ці інтелектуальні постаті. Тому згадка про участь обох авторів у викладацькій діяльності Києво-Могилянської академії не видається випадковою.

Слід сказати, що якби Сковорода хотів використати тексти Лящевського та Прокоповича лише з огляду на їхній зміст, то мав би цілий спектр можливих семантичних альтернатив: як ми бачили вище, пісня, узята з трагікомедії і наведена в центральній частині діалогу, підхоплює епізод з Об'явлення (12:13—17), з деякими інтерполяціями зі Псалмів: порівняймо перший двовірш («Кто даст мнѣ Крилѣ нынѣ? Кто даст посребренны? / Кто даст мнѣ Рама нынѣ? Кто даст восперенны?») і наступну терцину («Да лещу сквозѣ присно о Бозе, / От земна Края, даже до Рая, / И почію») [8, 848] зі Псалмом 54:7: «...кто даст ми крилѣ якв голубинѣ? и полещу, и почію» [1]. Друга група рядків, що приписуються Лящевському, поміщена під заголовок «Пѣснь побѣдная» і розгортається натомість дуже подібно до псалма, а після нього не випадково йде вільний переказ псалма 143 [8, 852]. В обох випадках Сковорода міг би використати Біблію, не вносячи суттєвих варіацій у сукупність значень.

Чому тоді Лящевський і Прокопович?

Відповідь міститься, гадаю, у паратекстуальному матеріалі, що супроводжує ці три цитати: таке незвичне використання пояснювальних приміток наголошує на тому, що тут ідеться не про Лящевського та Прокоповича як окремі постаті, не залежні одна від одної, а про цих осіб як представників киево-могилянської традиції.

Можна сказати, що рядки, узяті з трагікомедії та з епінікія, розкривають особливий «могилянський підтекст», який засвідчує вищий рівень окремих значень цитованих фрагментів. Інакше кажучи, щось спонукало Сковороду створити мережу семантичних зв'язків між епінікієм та трагікомедією *також* (чи насамперед?) для того, щоб увиразнити спільне походження їхніх авторів. До такого рішення могли спонукати різні мотиви, наприклад відчуття людської та інтелектуальної близькості до авторів, захоплення, пошана: з Лящевським, який був одним із його викладачів, Сковорода працював разом над перекладом Біблії, який координував Симе-

он Тодорський за наказом цариці Єлизавети; впливу Прокоповича Сковорода зазнав через одного з його «духовних синів», Георгія Кониського [2, 79—80; 5, 605].

Усвідомлюючи цілковиту раціональність цих чинників, усе ж необхідно повернутися на мить до згаданого вище паратекстуального матеріалу й узяти до уваги другий елемент, який може бути корисним для його розшифрування: повідомлення про пожежу в бібліотеці. Гадаю, що є потенційна логічна послідовність між позатекстуальною інформацією про пожежу і (аномальним) текстуальним фактом присутності двох «могилянців» в одному діалозі та із цієї єдиної нагоди. У нас немає достатніх доказів, щоби твердити про першорядну й виняткову вагу такої мотивації: у тексті мотивація функціонує разом з іншими чинниками, утрачаючи свою однозначність. Проте окремі обставини, пов'язані із цим випадком, — спорадичність цитат із сучасників; нерегулярність використання пояснювального апарату — указують на потребу освятити словом і у слові певну культурну традицію, тобто киево-могилянську, якій загрожує знищення з боку зовнішніх подій. У час, коли писав Сковорода, тобто в розпал катерининської доби (1783 р.), крім пожежі, до небезпек, які загрожували виживанню Академії, слід додати також посилення процесу її русифікації [9, 169—170].

На завершення варто сказати, що найглибше значення художнього засобу, до якого вдався Сковорода, полягає, на мою думку, у тому, щоб віддати шану власній *alma mater* через три роки після пожежі в її книгозбірні. Шану, у якій особливого сенсу набуває поняття «пам'ять», адже тут зберігається й передається текст (у цьому випадку — Лящевського), від якого без такої актуалізації не залишилося б і сліду. Тож у тканині діалогу природно співіснують запозичені культурні та світські фрагменти: всюдисуща Біблія і строфа, узята з іншого частково втраченого тексту («Беллерофонта» Евріпіда), наведена в перекладі самого Сковороди («Сіи Стихи суть из Древняго Трагедіографа Эурипида») [8, 840]⁵. Усі разом — Біблія, Евріпід, Лящевський, Прокопович — вони творять літературне *метамісце*, яке робить безсмертною пам'ять про Києво-Могилянську академію. Так «перемога», що її прославляють слова обох «могилянців», стає насамперед формою опору забуттю (під впливом часу) через проекцію слова в царство вічності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Библия на церковнославянском языке. URL: <https://www.ccel.org/contrib/ru/Sbible/slavpdf.htm> (15.06.2022)
2. Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. Київ: Наукова думка, 1983. 272 с.
3. Нічик В. М. Допитання про схоластичність філософських курсів у Києво-Могилянській Академії // Від Вишенського до Сковороди (З історії філософської думки на Україні XVI—XVII ст.) / за ред. В. М. Нічик. Київ: Наукова думка, 1972. С. 54—74.

⁵ «Сія П'єсьнь взята из Трагедо-комедіи, нареченная Гонимая Церковь» [8, 848]; «Сіи Стихи суть из Побѣдныя П'єсни Θεοφана Прокоповича, Ректора Київскія Академіи, трезычнѣ воспѣвшаго Царю Петру, побѣдившему под Полтавою Градом» [8, 852].

4. Нічик В. М. Сковорода і Києво-Могилянська Академія // Сковорода Григорій: Образ мислителя: Збірник наукових праць / за ред. В. М. Нічик. Київ: Інститут філософії НАН України, 1997. С. 174—185.
5. Петров Н. Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Саввича Сковороды // Труды Киевской духовной академии. 1902. Т. 3. № 12. С. 588—618.
6. Прокопович Ф. Сочинения. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1961. 503 с.
7. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с. Т. 2. 576 с.
8. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2011. 1398 с.
9. Сулима М. Українська драматургія XVI—XVIII ст. Київ: Стилос, 2005. 368 с.
10. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: КМ Академія, 2003. 181 с.
11. Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyc bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. 1934. Bd. XI. S. 21—34.
12. Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. Toronto: CIUS Press, 1994. P. 93—132.

Отримано 16 лютого 2022 р.

REFERENCES

1. *Bibliia na tserkovnoslavianskom yazyke*. <https://www.ccel.org/contrib/ru/Sbible/slavpdf.htm> [in Old Church Slavonic]
2. Ivano, I. V. (1983). *Filosofii i styl myslennia H. Skovorody*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
3. Nychyk, V. M. (1972). Do pytannia pro skholastychnist filososfskykh kursiv u Kyievo-Mohylianskyii Akademii. In V. M. Nychyk (Ed.), *Vid Vysbenskoho do Skovorody (Z istorii filososfskoi dumky na Ukraini XVI—XVII st.)* (pp. 54—74). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
4. Nychyk, V. M. (1997). Skovoroda i Kyievo-Mohylianska Akademia. In V. M. Nychyk (Ed.), *Skovoroda Hryhorii: Obraz myslitelja: Zbirnyk naukovykh prats* (pp. 174—185). Kyiv: Instytut filologii NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
5. Petrov, N. (1902). Pervyi (malorossiiskii) period zhizni i nauchno-filosofskogo razvitiia Grigoriia Savvicha Skovorody. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3(12), 588—618. [in Russian]
6. Prokopovich, F. (1961). *Sochineniia*. Moscow, Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian]
7. Skovoroda, H. S. (1973). *Povne zibrannia tvoriv* (Vols. 1—2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
8. Skovoroda, H. S. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv* (L. Ushkalov, Ed.). Kharkiv: Mайдan. [in Ukrainian]
9. Sulyma, M. (2005). *Ukrainska dramaturhiia XVI—XVIII st.* Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]
10. Khyzhniak, Z. I., & Mankivskiy, V. K. (2003). *Istoriia Kyievo-Mohylianskoii akademii*. Kyiv: KM Akademia. [in Ukrainian]
11. Čyževskij, D. (1934). Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyc bei Skovoroda. *Zeitschrift für slavische Philologie*, XI, 21—34. [in German]
12. Shevelov, G. Y. (1994). Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style. In R. H. Marshall, Jr. & Th. E. Bird (Eds.), *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles* (pp. 93—132). Toronto: CIUS Press.

Received 16 February 2022

Maria Grazia Bartolini, PhD, associate professor
University of Milan
1Piazza Sant'Alessandro, 20123, Milan (Italy)
e-mail: maria.bartolini@unimi.it
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-8181-5364>

ON THE MOHYLIAN SUBTEXT IN HRYHORII SKOVORODA'S
DIALOGUE "ARCHISTRATIGUS MICHAEL'S FIGHT WITH SATAN"

The paper explores Hryhorii Skovoroda's dialogue "Archistratigus Michael's Fight with Satan" ("Bran Arkhystratyha Mykhaila so Satanoi", 1783), which contains several quotations from two authors — Teofan Prokopovych and Varlaam Liashchevskiy — who belonged to Skovoroda's Alma Mater, the Kyiv Mohyla Academy. Being a unique occurrence in Skovoroda's writings, these quotations from contemporary authors have been analyzed as an instance of a peculiar "Mohylian subtext" that sheds light on the relationship between the Ukrainian philosopher and his Alma Mater.

In "Bran Arkhystratyha", the angelic ranks battling against demonic forces sing a song taken from Liashchevskiy's tragicomedy "The Chased Church" ("Honymaia tserkov") and from Prokopovych's 1709 epinikion in honor of tsar Peter's victory near Poltava. While Prokopovych's verses have been slightly changed (Antichrist replaces 'apostate' — 'otstupnyk') to reflect the major theme of "Bran Arkhystratyha" — the fight against Satan — the presence of two fragments from Liashchevskiy's tragicomedy in the text is even more important, as "Bran Arkhystratyha" is the only available source for reconstructing the textual content of this tragicomedy, of which we do not possess any extant copies.

Of particular interest are also the paratextual materials attached to the quotations from Liashchevskiy and Prokopovych. All three citations are accompanied by an explanatory note stating: 1) the author to whom the citation belongs; 2) the authors' affiliation to the Kyiv-Mohyla Academy; 3) information about the fire that destroyed the library of the Kyiv-Mohyla Academy on February 29, 1780. This choice testifies to a specific urge on Skovoroda's part to honor Alma Mater and its representatives three years after the fire that threatened its book collection and cultural legacy. In this personal tribute, the notion of memory acquires a specific meaning for, in the case of Liashchevskiy, "Bran Arkhystratyha" preserves a text that would not otherwise have been transmitted. Thus, the 'victory' glorified in the dialogue becomes first and foremost a victory against oblivion, through the projection of the Word into the realm of eternity.

Keywords: Hryhorii Skovoroda, Kyiv-Mohyla Academy, Teofan Prokopovych, Varlaam Liashchevskiy.